

**MIKULECKÝ, Jakub: MEZI DISENTEM,
UNDERGROUNDEM A ŠEDOU ZÓNOU.
NEOFICIÁLNI BULHARSKÁ LITERATURA
1944 – 1989. Praha: Academia
– Slovanský ústav AV ČR, 2021. 511 s.
Olha Norba**

DOI: <https://doi.org/10.31577/slovlit.2024.71.2.10>

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-4965-094X>

Český bulharista Jakub Mikulecký vo svojej monografii *Mezi disentem, undergroundem a šedou zónou. Neoficiální bulharská literatura 1944 – 1989* približuje českému a slovenskému prostrediu fenomén bulharskej neoficiálnej literatúry, poznamenávajúc, že existujú „jen čiastočné pokusy o komplexní zpracování tématu“ (strana 25). Táto práca v mnohom nadväzuje na autorov doterajší výskum českého undergroundu. Napriek tomu, že sa zameriava predovšetkým na sprístupnenie bulharského kultúrno-spoločenského kontextu, dajú sa z nej vyvodit' nielen viaceré paralely so slovenským (alebo napríklad s ukrajinským) kontextom, ale aj vybrať funkčné teoreticko-metodologické podnety pre kultúrohistorický a literárnovedný výskum slovenskej neoficiálnej a polooficiálnej literatúry v období socializmu.

J. Mikulecký si v predhovore stanovuje ambiciózny cieľ: „nabídnout ucelenou literárněhistorickou koncepci, která by mohla pozitivně posloužit dalšímu komparatistickému bádání v širším evropském kontextu“ (strana 13). Zároveň si pri tematizácii špecifik bulharskej literárnej situácie (komunizmus podľa sovietskeho vzoru, výrazne prítomná nacionalistická línia, slabé povedomie o bulharskej literatúre na Západe ako výsledok jej izolácie a vnímania skôr ako súčasť ruského kultúrneho okruhu) uvedomuje aj limity uplatnenia predloženej

koncepcie na výskum literatúry iných krajín socialistického bloku. Koreluje to aj s názorom historiografa Jiřího Vykoukala, že miera „komunikácie“ s komunizmom vo forme osvojovania alebo rezistencie závisela od domácej politickej tradície a tiež od intenzity mocenskej kontroly a sovietskeho vplyvu. Politická situácia v Bulharsku, pretrvávajúca od polovice päťdesiatych až do konca osemdesiatych rokov, spojená s menom Todora Živkova (ktorého režim bol označovaný aj ako „Živkovov absolutizmus“), viedla k potlačeniu všetkých prejavov nesúhlasu a znemožnila formovanie kultúrnej opozície. Z tohto dôvodu v Bulharsku na rozdiel od českého a čiastočne aj slovenského prostredia nevznikli alternatívne štruktúry ani organizovaný dissent a nekonformnosť bola obmedzená iba na aktivity jednotlivcov.

V rámci analýzy prejavov bulharskej neoficiálnej literatúry autor vyčleňuje tri hlavné okruhy (samizdat, priečinkovú tvorbu a konfiškované alebo zakázané diela) a dve hlavné línie antisocialistického diskurzu: *disidentský*, orientovaný na západný liberalizmus, humanistické ideály a uplatnenie ľudských práv, a *kontrakultúrny*, odmietajúci všetky predchádzajúce modely a ustálené formy, realizovaný na konci osemdesiatych rokov ako postmodernizmus alebo gesto vzbury „rozhnevanej mládeže“ (strana 154). Zároveň zužuje predmet

svojho výskumu, keďže sa nevenuje exilovej literatúre a oficiálnym dielam „na pomedzí“ ani literatúre šedej zóny, a to „nejen z kapacitních důvodů, ale i z příčin čistě koncepčních“ (strana 13). Výskumu prvého aspektu sa venuje v súčasnosti, kým druhý aspekt ponecháva bokom.

Redukcia analyzovaného okruhu súvisí s potrebou konfrontácie s oficiálnou literatúrou, ktorá slúži ako diferenciačný rámec neoficiálnej literatúry, čo vedie k problematizácii dynamiky premien toho, čo bolo považované za oficiálne. Kým T. Živkov ešte na začiatku osemdesiatych rokov definoval „vytváření nového člověka a [...] jeho nových rysů“ (strana 68) ako hlavnú úlohu „kultúrneho frontu“, tieto požiadavky pôsobili čoraz viac ako paródia a „socialistický realismus tak dospěl do stadia, kdy byl schopen prostřednictvím vlastních postupů a technik parodovat sám sebe, čímž se vnitřně vyčerpал a stal se de facto prázdnuou kategorií“ (strana 69). Na jednej strane sa práve bulharské prostredie, na rozdiel od premenlivejšieho slovenského a českého, vyznačovalo výraznou mierou stability so silným postavením oficiálneho kánonu. Na druhej strane druhú polovicu osemdesiatych rokov, ktorá je v bulharskom kontexte známa ako „zanikající socialistický realizmus“ a pre ktorú je príznačná (relatívne) vyššia miera uvoľnenosti, možno vo viacerých parametroch porovnať so situáciou v Československu.

Z tohto uhla pohľadu sa obzvlášť zaujímavým stáva sledovanie subverzívneho odporu v rámci oficiálneho obehu, ktorý prispieva k rozšíreniu hraníc povoleného. Rozptýlené formulácie zakázaného tak pracujú proti režimu a nové interpretácie produkujú rozkolísanie normy. Dá sa to sledovať vo všetkých fázach spoločenského vývinu v období komunizmu, či už v období stagnácie normalizácie na konci osemdesiatych rokov, alebo aj predtým, v čase takzvaného odmäku, ktorého hodnotová nejednoznačnosť sa vysvetľuje práve ako „neexistence jasných ideologických měřítek“ (strana 117). Autor na viacerých miestach implicitne naznačuje potenciál výskumu šedej zóny, spomínajúc „schizofrenii mezi autorem a veřejným

pracovníkem“ (strana 124), „dichotomii mezi socialistickým realismem a jeho alternativami, které mnohdy překračují a narušují jeho formální celistvost, nebo naopak využívají jeho vlastních metod k dehonestaci socialistického diskursu“ (strana 19), a tvrdí, že „výčet jinak smýšlejících autorů bude vždy podmíněn celou řadou dvojakostí, neúplností a otazníků. Protitotalitní diskurs zde nemůže mít určení ryze personální, nýbrž spíše textové“ (strana 220). Zároveň explicitne uznáva prínos takéhoto výskumu, odkazujúc na nepresnú hranicu medzi oficiálnym a neoficiálnym: „v Bulharsku [...] se podobně jako v Československu, Polsku a SSSR oficialita v kulturní oblasti často prolínala s neoficialitou“ (strana 22). Predpoklad vzniku šedej zóny situuje do osemdesiatych rokov, keď dochádza k oslabeniu režimu a súčasne sa do okruhu oficiálnej literatúry dostávajú „alternativy, jejichž poetika na principy stranickosti v zásadě rezignovala“ (strana 302).

Pri tematizovaní oficiálnej literatúry „na pomedzí“ skĺzava J. Mikulecký k vágnym formuláciám typu „jak je ostatně pro bulharskou neoficiální (ale do určité míry i oficiální) literaturu příznačné“ (strana 405), „v polooficiálních sférách jakési šedej zóny“ (strana 418), „toto lavírování se týkalo zejména známých a populárních spisovatelů pohybujících se kdesi na hraně disentu“ (strana 470). Zároveň problematiku zužuje na tematizovanie sci-fi literatúry a nezávislých intelektuálnych priestorov takzvaného „akademického undergroundu“ (strana 434), maskovaných pod oficiálne mládežnícke organizácie. V širšej miere sa zaoberá špecifickým postavením sci-fi literatúry, ktorá síce odmietala skresľovať každodennosť, využívala mnohoznačnosť až skrytú kritiku, ale svoju legitimitu obhájila vďaka tomu, že „čerpala ze sovětských vzorů [...] a z literatur ostatních ‚bratrských zemí‘“ (strana 418). Podobne to bolo aj v prípade takzvaného „akademického undergroundu“, pretože navonok oficiálny status ponúkol „určitou míru nezávislosti a tvůrčí svobody, která, pokud nepřerůstala do otevřených protirežimních invectiv, byla oficiálními místy tolerována“ (strana 424).

Záujem práve o neoficiálnu literatúru podporuje J. Mikulecký myšlienkou, že odpor voči totalitarizmu je funkčný iba za rámcom dominujúceho systému, pretože „každá kontrakultúrna opozícia setrvávajúci v rámci kultúrnych štruktúr oficiálnych, väčšinových či mainstreamových býva zpravidla molochem masovej kultúry pohlcena, jej protestný náboj postupne vyprcháva a po pôvodnej estetické vzpoure buď nezústať ani stopy, alebo je sofisticky absorbovaná a propagandisticky zneužitá“ (strana 149). Z tohto dôvodu bolo hľadanie kultúrnych alternatív najčastejšie spojené s odcudzením v dôsledku kontaktu s oficiálnym prostredím. Vytvorenie nezávislých komunikačných kanálov viedlo v tom istom čase k vzniku a organizovaniu disentu a literárneho samizdatu. V tejto súvislosti považuje napríklad Eduard Burget za dôležitý sprievodný jav vzniku fenoménu literatúry šedej zóny práve procesy straty dôvery v existujúci systém a postupné ideové zblížovanie dvoch predtým protichodných skupín autorov: disidentov a „oklamáných“ predstaviteľov oficiálneho obehu, ktorí hľadali možnosti úniku, hoci stále fungovali ako zložky systému (v štúdiu Zrození šedej z čiernej a bielej. Pokus o historickú rekonštrukciu pojmu šedá zóna, *Česká literatura* 4/2021). Podobne to bolo aj v kontexte šedej zóny v Bulharsku, pretože „právě z podhoubí těchto polooficiálních klubů a seminářů začaly v době perestrojky bujet první otevřené disidentské iniciativy“ (strana 425).

V kapitole Metodológia výskumu si J. Mikulecký stanovuje výskumné nástroje a ciele. Pre uchopenie problematiky neoficiálnej literatúry rekonštruje diskurzívne pole socialistického realizmu a oficiálnej socialistickej literatúry. Nový historizmus nevníma literárne dielo autonómne, ale ako súčasť väčšieho, v tomto prípade antisocialistického diskurzu. Vhodnou metódou je tiež kritická diskurzívna analýza, pretože esteticky nevhodné bolo súčasne ideologicky nevhodným. Odhalením dominantných štruktúr, príznačných pre celý diskurz, vychádza monografia za rámec formálnych kritérií nazerania na neoficiálnu literatúru a v duchu komunikačno-pragmatického obratu v rámci

sociálnych a humanitných vied presúva pozornosť od produktu k procesu a od povedaného k myslenému. Riešenie tejto úlohy znázorňuje J. Mikulecký rozsiahlym opisom trojkrovej analýzy podľa Normana Fairclougha, jedného zo zakladateľov kritickej diskurzívnej analýzy. „Alternatívne“ diskurzívne pole sa v práci rekonštruje 1. cez deskripciu alebo opis, ktorý rezultuje do najvyššej miery drobenia alebo parciálnych zistení, 2. cez interpretáciu alebo spojenie čiastočných zistení do sémantických celkov, ktoré zároveň dostávajú význam v diskurze, a 3. cez explanáciu. Tretí krok analýzy vyzdvihuje J. Mikulecký ako hlavný cieľ, pretože jednotlivý význam diskurzu sa interpretuje v širšom kontexte, a tak sa ozrejmuje diskurzívne praktiky, ktoré nie sú príznačné iba pre analyzovaný okruh diel, ale majú realizačný potenciál aj v budúcich dielach.

Kniha podáva okrem historického prehľadu od roku 1944 do konca osemdesiatych rokov aj žánrovo-tematickú mapu bulharskej literárnej tvorby, doplnenú o medailóny vybraných tvorcov neoficiálnej scény a charakteristiku ich poetiky. Teoretické postrehy dopĺňajú príklady z analyzovaných diel v českom preklade, čo umožňuje aj laikom sledovať autorovu argumentáciu. Samostatné tematické okruhy tvoria denníková a memoárová literatúra, väzenská literatúra, variácie spochybňovania socialistického realizmu vo vedecko-fantastických žánroch a satirickej modalite, ktorá zohrávala centrálnu rolu pri vyjadrení spoločenskej kritiky paródiou jeho postulátov. Diela z okruhu denníkovej a memoárovej literatúry sú „kromě unikátního pramene také svěbytnou antitezí oficiálních komunistických paradigmat“ (strana 100). J. Mikulecký vyzdvihuje ich dvojakú funkciu, jednak ako dôležitého zdroja autentického svedectva, keďže pre autorov zakázaných alebo pôsobiacich na okraji ponúkali často priestor introspekcie, a jednak ako nositeľa významu v rámci kultúrneho diskurzu po roku 1989, keď došlo k ich prvému publikovaniu, pretože prispievali k rozkolísaniu minulej predstavy o ucelenosti oficiálnej literatúry.

V porovnaní s československým kontextom

196 je v tom bulharskom (podobne ako v ukrajinskom) výrazne zastúpená väzenská literatúra, čo je možné vysvetliť aktívnejšou reflexiou praktík a hrôz stalinskej doby. Diela z tohto okruhu celý čas patrili do zakázanej literatúry a oficiálne mohli vyjsť až po roku 1989: „Bulharská destalinizácia mala své neprekročiteľné limity, koncentračnícke téma zúšťávalo verejným tajemstvím, alebo tábory nucených prací hrály i v Živkovovom poststalinskom Bulharsku významnou represívnu úlohu“ (strana 72). Ďalším špecifikom tohto typu literatúry je okrem antikomunistického páťosu aj výrazne prítomný antiruský diskurz, ideologické odmietnutie sovietskeho vplyvu, ktorý vedie k zániku domácej kultúrnej tradície. Pozoruhodné sú tiež časti, ktoré podávajú reflexiu revolučných udalostí v Maďarsku v roku 1956 s odkazom na „neobyčajne bohatý repertoár šuplíkových textů, ktoré se tematicky Maďarského povstání přímo či okrajově dotýkají“ (strana 85). Reflexia Pražskej jari ako „českej stopy“ v Bulharsku zahŕňa početné čistky, publikačné zákazy a výrazný pokles umeleckej kvality diel oficiálnej literatúry, súvisiaci s nadinterpretáciami zo strany cenzorov, ktorí často odstraňovali diela z obehu preventívne. Zároveň atmosféra napätia viedla k dezilúziám ohľadom budúcnosti a úniku do samizdatových iniciatív alebo dlhoročného odmlčania čoraz väčšieho počtu autorov.

V kapitolách o samizdatových básnických zbierkach z osemdesiatych rokov si možno všimnúť koreláciu s motívmi literárnych diel z okruhu šedej zóny na Slovensku z rovnakého obdobia. Ide najmä o autorský individualizmus, imaginatívnosť a asociatívnosť, ktoré odvracajú pozornosť od prítomnosti, pocit odcudzenia, napätia a nebezpečenstva vo svete, protagonistu outsidera, ktorý sa vyznačuje morálnou prevahou nad svetom. Ako kulminácia antisocialistického diskurzu sa v niektorých dielach vyskytli apokalyptické predstavy zániku, ktoré odmietajú leitmotív šťastnej budúcnosti socialistickej spoločnosti. Pozoruhodnou je tiež kapitola, ktorá sa venuje románu *Tvár* bulharskej spisovateľky Blagy Dimitrovovej, ktorá „se ve druhej polovine osmdesiatych let stala jedním ze

symbolů, jinak smýšlející části bulharské společnosti“ (strana 404). Príznačnými sú tu predovšetkým motívy, ktoré zapríčinili vylúčenie románu z oficiálneho priestoru už v čase jeho vydania v roku 1981: tematizovanie násilia tajných služieb, narážky na nový kult osobnosti, kritika materializmu a kolaborácie politických elit. Hoci sa román vo svojom kritickom postojí z pozícií ľavicového idealizmu venoval „spíše ‚buržoaznímu‘ prospěchářství politických elit“ (strana 405), je viditeľný rozdiel oproti československému kontextu, kde bola prípustná kritika neduhov socialistickej spoločnosti, ak sa netýkala jej základov, pretože korelovala so straníckymi ambíciami pokroku.

Monografia J. Mikuleckého podáva deskripciu a následnú interpretáciu príznačných motívov diel bulharského neoficiálneho obehu a naznačuje potenciál výskumu literatúry šedej zóny tak v bulharskom literárnom priestore, ako aj mimo jeho špecifických literárnych peripetií. Autor tým otvára viaceré otázky a prináša nové podnety pri explanácii miery „povoleného“, čo je zaujímavé a metodologicky inšpiratívne aj pre výskum slovenskej literatúry šedej zóny obdobia neskorej normalizácie. Svojou knihou potvrdzuje, že interdisciplinárny prístup v rámci literárnovedného výskumu a metóda kritickej diskurznej analýzy umožňujú komplexne demaskovať prevládajúce diskurzívne praktiky tak na úrovni konkrétnych diel, ako aj na rovine dynamicky premenlivých oficiálnych požiadaviek „straníckej literatúry“. Za pozornosť stojí tiež sledovanie paralel a rozdielov v tematicko-motívových špecifikách analyzovanej bulharskej literatúry a slovenských diel z rovnakého obdobia, koncentrácia na problematiku sci-fi literatúry a skúmanie „polooficiálnych“ organizácií ako centrálnych priestorov hľadania alternatív a splyvania hraníc povoleného a zakázaného.

Mgr. Olha Norba

Ústav slovenskej literatúry SAV, v. v. i.

Dúbravská cesta 9

841 04 Bratislava

Slovenská republika

E-mail: Olha.Norba@savba.sk